

II. СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Косовиць В. І.

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА СЕЛА

А н н о т а ц и я

В статтє раскрывається проблема моделювання процесу розвитку соціальної активності сільської молоді. При этом представлена сама структура моделі и осуществлена характеристика ее составных.

Пошуки нових шляхів і способів формування соціальної активності сільської молоді пов'язані, перш за все, з адекватними перетвореннями соціокультурних інфраструктур, координацією діяльності всіх соціальних інститутів села, а також громадських утворень в галузі соціально-педагогічної роботи. Серед усіх можливих і найбільш ефективних шляхів організації взаємодії соціальних інститутів у плані сприяння розвитку соціальної активності молоді та її особистісного становлення є організація її активної діяльності і спілкування. Це й обумовлює актуальність даної статті.

Аналізуючи можливості застосування методології й теорії педагогічних пошуків з означеної проблеми, необхідно було вирішувати питання стосовно вибору інструментальної основи для аналізу і проектування соціально-педагогічної діяльності у плані розвитку соціальної активності молоді.

У даному випадку ми звертаємося до методу моделювання цього процесу як до “багатопланового методу дослідження, одного із шляхів пізнання” [1, с. 42]. Зважаючи на те, що моделювання передбачає дослідження реально існуючих предметів, явищ, соціальних процесів, органічних і неорганічних систем, то модель повинна бути подібною до оригіналу, але не дублювати його.

На основі аналізу наявних варіантів побудови типології моделей ми дійшли висновку, що в їх основі лежить ідея А. Розенблюта і Н. Вінера, що і дозволяє їх усі поділити на матеріальні і формальні (або ідеальні)” [2, с. 171].

Отже, необхідні для проектування діяльності є різні моделі, функціями яких є:
– поглиблення пізнання наявних систем, об'єктів, процесів;

- визначення основних параметрів і шляхів подальшого їх вдосконалення;
- здійснення порівняльного аналізу “оригіналу” і моделі, виявлення їх якісних характеристик.

Водночас моделювання допомагає висвітлити як негативні тенденції, так і визначити шляхи позитивного вирішення проблем, а також пропонує їх альтернативні варіанти. Тобто, можна сказати, що моделювання виступає у єдності з прогнозуванням. Умовно дослідники визначають кілька видів (типів) моделей:

- пізнавальні, евристичні;
- прогностичні;
- бажані [3].

Враховуючи гостроту і складність соціальних процесів, моделювання окреслює кілька цілей: з одного боку, відобразити стан проблеми в даний час; виявити найбільш болючі “вузли”, і суперечності, а з другого – визначити тенденції розвитку і ті фактори, вплив яких може скоректувати небажаний розвиток; активізувати діяльність різних державних і громадських організацій, окремих осіб до пошуків оптимальних шляхів вирішення соціальних завдань.

Одним із методологічним принципів побудови моделі є системний підхід, суть якого полягає в тому, що відносно самостійні компоненти розглядаються не ізольовано, а в їх взаємозв’язку, взаємодії з іншими.

Головними завданнями, які ми ставили перед собою під час моделювання соціокультурного середовища села, як соціально-педагогічної умови були:

- 1) систематизація, осмислення, формування консолідуючих ідей, що відображають зміст простору, який моделюється, а також змісту і необхідних та достатніх напрямів діяльності в ньому;

- 2) створення й оптимізація інфраструктури сільського середовища;

- 3) проектування, розробка технологічного забезпечення становлення молоді в соціокультурному середовищі села, за умови врахування як потреб самого села, так і потреб кожної молодої людини, відображення особливостей кожного соціального інституту і мікросередовища при розвитку соціальної активності молоді.

Враховуючи причиново-наслідковий елемент змісту моделей, доцільно, на нашу думку, розкрити передумови появи нової системи – соціокультурного середовища села – і обґрунтувати необхідність її побудови.

У побудові моделі соціокультурного середовища села ми виходили із таких методологічних передумов:

- 1) соціокультурне середовище села – це *системне утворення*, яке включає низку структурно-функціональних компонентів, має свою організаційну структуру і взаємодіє з зовнішнім середовищем. Сфери соціокультурного середовища села мають

синкретичний характер, оскільки функціонування середовища як системи залежить від сплетіння всіх його складових;

2) соціокультурне середовище села – це система, *яка розвивається самостійно, є динамічною*, в її структурних елементах відбувається внутрішній розвиток, і водночас відбувається процес накопичення соціокультурного досвіду;

3) соціокультурна система – це *відкрита система*;

4) *якісна характеристика* сільського соціосередовища залежить від віку села, кожному етапу його розвитку притаманні свої домінанти;

5) соціокультурне середовище села – це *явище складне, яке постійно розвивається*, видозмінюється як за структурою, так і за своєю сутністю.

Якщо говорити про теоретичні засади, що слугували нам під час моделювання соціокультурного середовища як педагогічної умови розвитку соціальної активності молоді, то для цього ми використали різні концептуальні ідеї.

Зокрема, ми спираємось на теорію і практику моделювання виховних і соціально-педагогічних систем та соціально-виховних просторів (І. Бех, Д. Григор'єв, А. Капська, О. Кузьменко, Ю. Плотинський, Н. Селіванова). Відповідно до висловлених авторами положень можна сказати, що, виховний простір – це особлива територія, на якій розгортається процес виховання, він має динамічну структуру і володіє різними параметрами. Безперечно, під виховним простором мається на увазі середовище, механізмом організації якого є цілі, що мають бути в ньому реалізовані. Використання даної теорії дозволяє вести мову про особливе середовище, що має свій простір, свої цілі та свої механізми їх реалізації. Це таке соціально-виховне середовище, в якому і відбувається соціальне становлення молоді, розвиток її соціальної активності.

Окрім того, вибудовуючи модель, ми використали авторські підходи В. Бітаєва, І. Зверєвої, Т. Бондар, І. Ластовченко, В. Ясвина, що дозволило нам розглянути соціально-виховну організацію соціокультурного середовища як простору для особистісного становлення молоді, для якого притаманна організація системи зв'язків між усіма складовими середовища.

У процесі дослідження нами використано ще одну ідею, яка пов'язана з становищем особистості молоді людини у просторі, для якої і заради якої він створюється, чий інтереси і проблеми має вирішувати. До того ж слід зазначити, що створене середовище (простір) повинне сприйматися кожною молодою людиною як її власне, в якому їй можна реалізувати свій потенціал і взаємодіяти з іншими людьми даного середовища. Для цього в моделі мають бути закладені всі умови, необхідні для оволодіння різними видами діяльності, що в сукупності дасть змогу молодій людині мати широку орієнтацію в такій системі відносин, де вона виступає як активний її творець.

Звичайно, реалізація такої ідеї потребує іншого бачення процесу соціального виховання сільської молоді, визначення і моделювання різних видів діяльності, завдяки яким створюються умови для прояву активного ставлення молоді до світу. При цьому і види діяльності, і конкретні форми (клубна робота, змагання, дискусії, творчі конкурси тощо), і їх система в цілому використовуються як засоби організації, пізнання і перетворення себе та соціального середовища, а не як кінцева мета. Особливо доречно враховувати, що йдеться про молоду людину, яка в основному уже сформована і, певною мірою, визначилась як особистість, тому під час впровадження організаційних форм різного типу необхідно передбачати стимулюючі прийоми. А чим багатша і багатогранніша діяльність молоді, в яку вона включається, тим більший соціальний досвід вона матиме, тим активніше відбуватиметься саморегуляція і буде визначатися система внутрішніх регуляторів: потреб, переконань, ідеалів, позицій.

Враховуючи вищевикладене, ми ще раз акцентуємо увагу на суті поняття “соціокультурне середовище”, яке у нашому дослідженні розуміється як *спеціально побудоване середовище, здатне забезпечити комплекс можливостей для вибору молодими людьми села власної траєкторії особистісного розвитку, які можуть активно діяти, реалізовуватись і вдосконалюватись у різних видах діяльності і у взаємодії*. Таке соціокультурне середовище не лише відкриває нові можливості для особистісного становлення молодої людини, даючи їй змогу усвідомлювати, сприймати, орієнтуватись у загальній системі і ситуаціях, але й висуває підвищені вимоги до самої особистості, її готовності до самоорганізації, самоосвіти, саморозвитку. Причому ми сприймаємо соціокультурне середовище як простір, в якому кожна молода людина здійснює власний вибір і прогнозує власний розвиток, а відповідно й особистісне становлення відбувається за власним темпом, за індивідуальними етапами життєдіяльності.

Одним із принципових елементів моделювання соціокультурного середовища села (як простору життєдіяльності молоді) є визначення цілей його функціонування. *Стратегічними цілями* створення соціокультурного середовища в даному випадку можна назвати такі:

- 1) гуманізація соціокультурного середовища;
- 2) педагогізація соціокультурного середовища;
- 3) сприяння розвитку соціальної активності молоді, громадянина гуманістичного суспільства, носія загальнолюдської моралі і норм життя;
- 4) підвищення рівня соціальної активності молоді з наявного на більш високий.

Окреслені цілі можуть бути реалізовані лише завдяки такій складовій процесу моделювання, як *принципи функціонування моделі*. Звичайно, окремі принципи, на яких базується наша модель, розроблені і перевірені багатьма вченими як

вітчизняними, так і зарубіжними (І. Бех, О. Киричук, П. Лернер, Б. Лихачов, І. Підкасистий, С. Подмазін, В. Сухомлинський, А. Шатохін). Це, зокрема:

- принцип духовності і народності;
- громадянська і гуманістична спрямованість соціального виховання;
- інтегрованість соціальних інституцій села;
- принцип відповідності змісту соціально-педагогічної роботи основним вимогам спільноти (громади);
- принцип єдності змістової і процесуальної сторін соціального виховання молоді (передбачається розгортання максимальної кількості видів діяльності у їх взаємозв'язку в усіх можливих соціальних інститутах);
- орієнтація на особистісні інтереси, потреби, здібності молоді людини;
- принципи дії свободи самовизначення і самореалізації молоді;
- єдність соціального виховання і розвитку соціальної активності молоді;
- практично-діяльнісна основа соціально-педагогічного процесу.

Розглядаючи суть і особливості соціокультурного середовища і окреслюючи складові майбутньої моделі, ми спроектували структуру моделі соціокультурного середовища. Звичайно, радіус його може бути як у межах конкретної соціокультурної інфраструктури школи, клубу, позашкільного навчально-виховного закладу, так і в межах власного села, району, регіону. І чим більшим буде цей радіус тим, безумовно, складнішою буде робота по створенню простору, але й водночас буде більше можливостей для самореалізації особистості. Адже соціокультурне середовище спроможне інтенсивно спонукати молодь до самовдосконалення, самовиховання, а саме воно з метою успішного вирішення конкретних завдань щодо активної взаємодії потребуватиме від молоді актуалізації досить широкого спектру власних можливостей. І, як засвідчує практика, чим більше забезпечена свобода вибору видів діяльності, цілей, засобів, можливостей індивідуального саморозвитку, тим інтенсивніше і більш цілеспрямовано відбуватиметься особистісне становлення молоді людини.

Виходячи із даного положення, можна стверджувати, що структурний компонент моделі може бути представлений соціокультурною структурою села, яка включає школу, позашкільний освітньо-виховний заклад, будинок культури, спортивно-оздоровчі структури, художньо-творчі клуби, бібліотеку, релігійні конфесії, громаду, органи місцевого самоврядування тощо.

Тому створення соціокультурного середовища села, що сприяє розвитку соціальної активності молоді, може відбуватися завдяки поетапному вирішенню завдань, що сприяють формуванню у сільської молоді:

- 1) інтересу до соціально значущої діяльності, спрямованої на розвиток потреб у саморозвитку;
- 2) мотивів участі у соціально значущій діяльності;

3) розвиток ініціативності при вирішенні як особистісних, так і соціально значущих проблем прояву дії.

Структурними складовими моделі соціокультурного середовища села, що позитивно впливають на розвиток соціальної активності, є такі:

– суб'єкти взаємодії (молодь, соціальні інститути, органи виконавчої влади, органи самоуправління, батьки);

– змістове наповнення соціально-виховного процесу, включення молоді у різні види діяльності усіх соціальних інститутів, які функціонують у радіусі досягнення конкретного середовища;

– структурні одиниці середовища: соціально-розвивальні програми, конструктивне співробітництво, продуктивна діяльність, індивідуально орієнтовані мікросоціуми;

– соціально-педагогічний комплекс умов розвитку соціальної активності молоді;

– критерії і показники сформованості соціальної активності у суб'єктів;

– динаміка рівнів сформованості соціальної активності молоді села.

Розглядаючи *складові інфраструктури* соціокультурного середовища у плані їх впливу на розвиток соціальної активності молоді, слід зазначити, що “вони є багатоаспектними за своїми функціями і залежно від ситуації та потреб можуть зменшуватись чи розширюватись. Це в основному залежить від соціокультурної реальності, до обсягу якої входять всі аспекти соціального і культурного життя конкретного соціуму” [4, с. 80].

Соціальне становлення молоді і розвиток її соціальної активності пов'язані з актуальною діяльністю соціального суб'єкта, воно реалізується через соціальну активність суб'єкта, спрямовану на створення нових цінностей і форм соціально значущих дій особистості. При цьому ми повинні враховувати той факт, що розвиток соціальної активності молодої людини відбувається в соціальній сучасності, але цей процес обумовлюється соціальним минулим і орієнтацією в майбутнє. Тому в процесі становлення соціально активної молоді в соціокультурному середовищі доцільно враховувати також динаміку соціального часу, і формувати у кожної молодої людини готовність до активної соціально значущої діяльності у перемінному часі, в ускладненій реальності і просторі.

Змістовий аспект (як змістове забезпечення) у спроектованій автором моделі відображає сукупність цілепокладаючих ідей і пріоритетних цінностей, вимог, що визначають світоглядні основи, ідеологію, позицію, норми і поведінку, тобто сукупність тих загальних характеристик, які відображають результати змістового наповнення життєдіяльності молоді. Як правило, вони знаходять своє відображення у різних видах діяльності, які мають відповідні цільові програми і змістове наповнення,

спрямовані у своїй основі на розвиток соціальної активності молоді у соціокультурному середовищі села.

В результаті об'єктивного аналізу особливостей змістового аспекту розвитку соціальної активності сільської молоді можна вести мову про необхідність врахування не лише моделі соціуму, але й моделі особистості молодої людини та її інтересів.

В цілому змістовий аспект соціокультурного середовища, передбачаючи набір певних ціннісних орієнтирів, моральних, правових, етичних, політичних, інтелектуальних регуляторів, є по суті контекстом особистісного становлення молодої людини, визначає характер і зміст процесу розвитку її соціальної активності. І, повертаючись до змістового наповнення формування соціальної активної особистості (як суб'єкта соціально-виховної роботи), можна вести мову про необхідність врахування соціального спрямування змістового аспекту з орієнтацією на соціальну перспективу всього виховного процесу.

Тому *соціально-педагогічну мету змістового аспекту можна визначити як розвиток особистості*, котра самоактуалізується і прагне до максимальної реалізації своїх можливостей, а також є відкритою для сприйняття нового соціального досвіду і здатною до відповідального вибору в різних життєвих ситуаціях, до зміни соціальних ролей залежно від потреб і внутрішніх мотивів.

Технологічне забезпечення є по суті процесуальним компонентом моделі соціокультурного середовища і відповідає за розвиток конкретного середовища як комплексного соціально-педагогічного фактора впливу на розвиток соціальної активності сільської молоді. Даний компонент представлено в основному технологічним інструментарієм (формами, технологіями, методиками) роботи з молоддю.

Слід зазначити, що застосування соціально-педагогічних технологій здійснюється за принципом інтеграції, що дозволяє оперативнo їх включати в суб'єкт-суб'єктну взаємодію молоді і в різні сфери соціокультурного середовища. При цьому запропоновані нами технології дозволяють, з одного боку стимулювати і підтримувати соціальну активність особистості в умовах соціокультурного середовища села, а з другого, – функціонувати і розвиватися самому соціокультурному середовищу села адекватно до умов розвитку соціальної активності молоді.

Одним із важливих компонентів моделі соціокультурного середовища села є *соціально-педагогічні умови*, які дозволяють розгортати і здійснювати корекцію дій інших компонентів моделі, водночас забезпечуючи успіх реалізації завдань, які мають вирішуватися в даному середовищі. Основними умовами успішного функціонування соціокультурного середовища села, спроможного змінювати динаміку соціальної активності молоді можна назвати:

- 1) наявність суб'єктів для організації соціально-педагогічної діяльності;

- 2) активізація інтересу молоді до особистісно та соціально значущої діяльності;
- 3) формування позитивної мотивації до саморозвитку;
- 4) взаємодія і взаємозв'язок усіх складових соціокультурного середовища села;
- 5) педагогізація соціокультурного середовища.

Продуктивна дія означених соціально-педагогічних умов, безперечно, потребує прояву деяких важливих факторів, що забезпечують інтегративність конкретного соціокультурного середовища. Зокрема, це підтверджується наявністю таких із них, як: довіра і повага при взаємодії; психолого-педагогічна підтримка особистості; рівень культури й освіченості окремих складових даного середовища, емпатійність середовища; прояв взаємовідносин на рівні “особистість – особистість”; наявність корпоративного партнерства; емоційно позитивна діяльність тощо.

Саме в сукупності означених складових моделі соціокультурне середовище села спроможне виконувати свої функції і сприяти розвитку соціальної активності молоді. Серед *основних функцій середовища*, які можуть допомогти молодим людям змінити свій спосіб життя, можна назвати такі:

а) *ціннісно-орієнтаційна*, спрямована на оволодіння молодою людиною соціальними, культурними, загальнолюдськими цінностями;

б) *соціально-адаптаційна*, вона допомагає молоді комфортно входити в соціосередовище;

в) *комунікативна*, що дозволяє розширити коло спілкування, засвоїти правила і норми співпраці, партнерства, життєдіяльності;

г) *компенсаторна*, яка дозволяє створити соціально і психологічно комфортні відносини як в окремих соціальних інститутах, так і в середовищі загалом, де молода людина переживає ситуацію успіху і де вона може змінити ситуацію невдачі;

д) *культурно-просвітницька*, яка сприяє не лише розширенню світогляду молоді, оволодіти продуктивною творчою діяльністю, але й забезпечує умови для оволодіння навичками просвітницької діяльності серед населення з метою поширення ідеї здорового способу життя, захисту природи, гуманного ставлення до людей, котрі попали у скрутну ситуацію тощо;

е) *соціально-виховна*, яка є інтеграційною за своєю суттю, її основною домінантою є актуалізація як виховного потенціалу самого соціокультурного середовища, так і потенційних ресурсів особистості молодої людини, здатної під впливом педагогічних факторів саморозвиватися і самовдосконалюватись;

є) *освітньо-практична* функція, яка свідчить про включення в дію всіх освітньо-інтелектуальних факторів, з метою актуалізації у молоді усвідомлення своєї особистісної і соціальної значущості, інтересу, спрямованого на розвиток потреби у самовихованні; мотивів самостійної соціально значущої діяльності. Дана функція сприяє розвитку предметно-практичного результату діяльності молоді, що включає не

лише отримання освіти, професії, творчих навичок, але й створення предметних ресурсів у гуртках, клубах, секціях тощо.

Таким чином, визначені функції соціокультурного середовища села обумовлюють характер мотивації дії і вчинків особистості і “забезпечують стійкість особистості, наслідування певного типу поведінки і діяльності, що відображається у спрямованості потреб та інтересів” [73, с. 202].

Безумовно, реалізація описаних функцій соціокультурного середовища у процесі розвитку соціальної активності молоді села залежить від вихідного рівня стану конкретного суб’єкта середовища. А отже, *рівень соціальної активності* молодих людей пов’язаний з аналізом їх діяльності: *їхньої поведінки* в різних соціально-значущих ситуаціях, *їхнього ставлення* до соціально-значущої діяльності і *їхнього прояву* соціальної активності у соціально-ціннісній діяльності.

Введення даної складової у модель соціокультурного середовища села дозволяє мати вихідні дані щодо соціальної активності кожного респондента і, використовуючи адекватні фактори, умови і технології, сприяти розвитку позитивної динаміки показників рівня соціальної активності, вносити відповідні корективи у систему соціального виховання молоді з метою посилення цілеспрямованості особистості, яка є однією із найбільш істотних її характеристик, що визначають соціальну і моральну цінність особистості. Спрямованість особистості є домінуючим елементом структури особистості, що характеризує рівень її соціального становлення; цілеспрямованість поведінки, система відносин, що підпорядковуються досягненню конкретної мети.

А зміст спрямованої діяльності – це, перш за все, соціально обумовлене ставлення молодої людини до того середовища, в якому вона діє, живе, емоційно сприймає світ, перетворює його. Тому саме через спрямованість особистості її соціальні й особистісні орієнтації знаходять своє реальне вираження в її активній діяльності.

Отже, оптимальний рівень прояву соціальної активності молоді у соціокультурному середовищі може бути за умови впливу розробленої нами моделі, де комплекс соціально-педагогічних умов, факторів зможе стимулювати всі аспекти всього процесу соціально-виховної роботи, що по суті має бути результатом нашої роботи. *Досягнення прогнозованого в моделі результату* стає можливим, якщо будуть враховані і використані різноманітні технології, які підтвердять чи відкинуть твердження про адекватність суті соціокультурного середовища села визначеним цілям і завданням та рівням прояву молоддю соціальної активності. Тому ефективність досягнення результату і його якості багато в чому залежить від вибору суб’єктами найбільш оптимального варіанту досягнення мети, ефективних технологій із багатьох форм і видів діяльності.

Безперечно, проектуючи модель соціокультурного середовища села як інтегративного комплексу, ми орієнтуємось на її адресата – молодь (вік 15-35 років). Тому весь соціально-педагогічний комплекс середовища спрямований на формування саме особистості молодої людини.

Таким чином, моделюючи соціокультурне середовище як своєрідне соціально-виховне поле, ми передбачили, що різноманітність його складових, і зокрема технологій, розширюють можливості активізації прагнення сільської молоді до саморозвитку і самовдосконалення, сприяють включенню суб'єктів у значущу для них діяльність і партнерські взаємовідносини, дозволяють актуалізувати і персоніфікувати потенціал для розв'язання всіх завдань соціального становлення суб'єктів.

Немає сумніву в тому, що одним із принципових питань є визначення функціональної ролі цієї системи, яка моделюється. А оскільки соціокультурне середовище села є відкритою системою, що має різноманітні зв'язки з іншими системами, її функціонування не може бути визначене лише виходячи із аналізу її внутрішніх елементів і внутрішніх зв'язків. Емпіричне дослідження показує, що соціокультурне середовище – це відкрита система, тому до неї постійно можуть входити і виходити з неї різні соціальні інститути чи їх підструктури, окремі особи, які у сукупності **розширюють** чи звужують простір для саморозвитку і самореалізації.

Отже, запропонована модель соціокультурного середовища села як соціально-педагогічного простору особистісного становлення молодої людини дозволяє проектувати шляхи вирішення основних цілей і завдань соціально-педагогічної діяльності. Причому реалізація елементів, зв'язків у пропонованій моделі і критеріїв ефективності її функціонування у процесі внутрішньої і зовнішньої діяльності молодої людини дозволяє знаходити нові, більш ефективні методи, технології соціального виховання сільської молоді.

Л і т е р а т у р а :

1. Сафронова В. М. Прогнозирование и моделирование в социальной работе. – М.: "ACADEMIA", 2002. – 192 с.
2. Розенблют А., Винер А. Роль модели в науке // Модели в науке и технике: история, теория, практика. – Л.: Наука, 1984. – С. 171-177.
3. Молодь України у дзеркалі соціології. – К.: УІСД, 2001. – 210 с.
4. Бабаян Ю. О. Мотивація досягнення як внутрішній детермінант соціальної активності особистості // Військовий гуманіт. ін-т Нац. акад. оборони України. Збірник наукових праць. – К., 2000. – № 1-2 (14): Українська еліта та її роль в державотворенні. – С. 151-156.
5. Канишевська Л. В. Формування громадсько-соціальної активності студентів // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. – Горлівка, 1998. – Вип.4, т. 1. – С. 49-52.
6. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
7. Поліщук Ю. Формування активної життєво-соціальної позиції молодого покоління в умовах молодіжного об'єднання // Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Наукові записки. Серія: педагогіка. – Тернопіль, 1999. – № 6. – С. 13-18.